

Aba serdaryň gozgalaňy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 22 январа, 2025
Aba serdaryň gozgalaňy

ABA SERDARYŇ GOZGALAŇY

■ Aba serdaryň gozgalaňynyň sebäpleri

XVI asyryň ortalarynda Etrek-Gürgen boýlarynda ýaşan "Söýünhan" ýa-da "ýaka türkmenleri" esasan gyzylbaşlaryň döwleti bilen Horezmiň arasynda, ýagny iki oduň arasynda heläkçilik çekýärdiler. Bularyň üstüne bir tarapdan-a gyzylbaşlar häkim belleýärdiler, ikinji tarapdanam Horezmiň Durundaky ýarym özbaşdak häkimleri öz agalygynu dikeltjek bolup synanyşýardylar.

Durun häkimi Aly-soltan Eýrana garşy duşmançylykly syýasaty Astrabat türkmenleriniň üsti bilen amala aşyrmaly bolýardy. Ol bu ýerlere ýöriş edip, okly-gökleňlerden salgyt ýygnamak bilen meşgullanypdyr. Umuman, Astrabat türkmenleriniň syýasy ýagdaýy çylşyrymlaşýardy. Eýran olary Horezmiň raýaty diýip ykrar etse-de, özüne bähbitli pursat bolan wagty "Söýünhan" ýa-da "ýaka türkmenleri" Astrabatdaky gyzylbaşlaryň dikmesine tabyn bolmalydyr diýip talap edýärdi.

Bu türkmenler ekerançylygy maldarçylyk, balykçylyk we awçylyk bilen utgaşdyryp alyp barýardylar we isleseler-islemeseler-de Astrabat häkimine baglydylar. Olar Astrabada täze häkimdar bellenipdir diýip eşitseler, ony gutlamaga gelýärdiler, sowgat berýärdiler. Bu bolsa türkmenleriň belli bir derejede Astrabat häkimlerine tabyndyklaryny görkezýär. Emma bu tabynlyk örän ýüzleýdi, durnukly däldi. Şonuň üçin hem şa Tahmasp türkmenlerden ätiýajy elden bermejek bolup, Gürgen derýasynyň kenarynda Mübärekabat diýen galany gurdurýardy. Bu gala Astrabadyň 18 km demirgazyk-gündogarynda türkmenleriň oturýan ýerinde, häzirki Akgala şäheriniň territoriýasynda ýerleşen bolmaly. Özem diňe Astrabady türkmenlerden goramak maksady

bilen salnypdyr.

Emma bu galanyň gurulmagy-da türkmenleriň Astrabada salýan howpunyň önüni alyp bilmändir.

■ Okly türkmenleri kim?

Biz ýokarda "Söýünhan" ýa-da "ýaka türkmenleriň" kimdigi barada, oňa okly, gökleň, salyr, eýmir taýpalarynyň girýändigigi, okly bilen gökleňleriň ýakyndygy, "Söýünhan" toparlarynyň has giň many berýän bolmagy barada durup geçipdik.

Okly türkmenlerini parsy dilli çeşmelerde "ohlu" diýip ýazýarlar. Abulgazy bolsa gös-göni "okly" ýa-da "okly-gökleň" görnüşinde, ýagny türkmenleriň öz dilinden eşidenini ýazýar.

1550-nji ýylda Astrabada gyzylbaşlaryň Şahberdi soltan atly dikmesi gelýär (A.Ý.Ýakubowskiý onuň adyny "Keleş Şahberdi", ýagny "sakaw Şahberdi" diýip tutýar). Türkmenler ony gutlamaga gelipdirler, sowgat getiripdirler. Gutlamaga gelenleriň arasynda Aba atly bir ýaş görmegeý ýigit bar ekeni. Şahberdi soltan şoňa gözünü dikipdir, ýagny gözi gidipdir. Sene ýazyjy Hasan bek Rumly Şahberdini "akmak emir" diýip atlandyrýar we türkmenleriň şol samsyga sowgat getirenini geň görüpdir.

Aba okly taýpasynyň serkerdesidi. Oňa Şahberdi soltanyň gözünü aýyrman seretmegi beýlekiler üçin Abany ýañsýlamaga bahana bolupdyr we onuň gulagyna ýakmajak zatlary diýipdirler. Abulgazy Abanyň adyny diňe "Aba beg" diýip tutýar.

Aba beg bu masgaraçylyga gahar edip, Astrabady taşlap gaýdýar we öz taýpasynyň içine gelip, Şahberdiniň okly taýpasyna wekil edip iberen garyndaşy Şatyr begi şatyr-şatur öldürýär. Ol öz töweregine batyr ýigitleri ýygnaý, atly otrýad döredýär. Aba bege temmi bermek üçin Astrabatdan çykan Şahberdi soltan bilen bolan söweşde üstün çykyp, onam öldürýär. Şeýlelikde Aba beg, Aba serdar adyny alyp, türkmenleriň Astrabat häkimlerine, umuman gyzylbaşlara garşy gozgalaňyna ýolbaşçylyk edýär. Abanyň Şahberdi soltana eden gahary gozgalaň üçin bahana bolýar.

Aba serdaryň gozgalaňy başlanan döwürde şa Tahmasp günbatarda

Osmanly imperiýasy bilen uruşýardy. Ol osmanlylaryň geçirýän harby operasiýalaryna çydaman, öz paýtagtyny Töwrizden Kazwine (Gazmine) geçirmäge mejbur bolupdy.

Aba serdar şa Tahmaspyň dikmesini öldürdenden soň, basym Astrabady eýeleýär, onuň gozgalaňy baş ýyla golaý üstünlikli dowam edipdir. Şa Tahmaspyň Aba serdaryň gozgalaňyny basyp ýatyrmaga eli degenokdy. Ol osmanlylaryň garşysyna alyp barýan uruşlary bilen başagaýdy. Şu ýagdaýdan peýdalanylýp, Aba serdar tä 1555-nji ýyla çenli Astrabady bir özi sorapdyr. Haçan-da şol ýyl Eýranyň goşunlary onuň gozgalaňyny basyp ýatyrmak maksady bilen Astrabada gelende, Aba serdar Horezmiň Durundaly dikmesi Aly-soltana kömek üçin ýüzlenýär.

Elbetde, Eýranyň regulýar goşunlary gelýänçä gyzyldaşlaryň ýerli häkimleri Aba serdaryň gozgalaňyny basyp ýatyrmaga birnäçe gezek synanyşyk edipdirler. Emma hötdesinden gelip bilmän, her gezek ýeňilýärdiler we özlerini men diýip öňe çykan adamlarynyň köpüsini ýitiripdirler.

Eýran ýazuw çeşmelerinde Aba serdaryň ýaka türkmenlerindendigi, pitneçilik üçin ata çykyp, gan döküşlik edesi gelýändigigi, bulagaýlyk isleýändigigi we onuň bu tutan işiniň we aýdýan zatlarynyň boş samramadygy belleyenýärdi. Aba serdar barada näme ýazsalaram, astrabatly gyzyldaş häkimleri oňa hiç hili degerli garşylyk görkezip bilmändir. Elbetde, bu ýagdaý Aba serdaryň at-abraýynyň arşa çykmagyna, umuman Astrabat türkmenleriniň owazasynyň artmagyna getirdi.

■ Aba serdar bilen Aly soltanyň gatnaşygy

Eýranyň regulýar goşunlarynyň Astrabada ýöriş etmegi mynasybetli Aly soltan Aba serdaryň kömek baradaky haýyşyny kanagatlandyrýar we agyr goşun bilen bärden barýar. Emma iki goşunyň arasynda söweş bolmandyr. Eýran çeşmeleriniň berýän maglumatyna ynansaň Aly soltan Eýranyň goşunlarynyň has köpdüginе göz ýetirip, açyk söweş etmäge gorkupdyr we gepleşiğe başlapdyr. Eýranlylara-da geregi şoldy. Olar derrew ylalaşyga gelip, iki arada şertnama baglaşypdyrlar.

Şertnama boýunça Aly soltan Aba serdaryň öz taýpasyna dolanylýp,

Asrtabat häkimleri bilen ylalaşykly ýagdaýda ýaşajakdygyna söz berýär. Gyzylbaşlaryň harby serkerdeleri bolsa oňa hiç hili azar bermejeklerini aýdypdyrlar. Şeýle şertnama baglaşyp, Aly soltan yzyna dolanyndyr. Bu şertnamanyň gyzykly ýeri Aba serdary çetde galdyryp, onuň adyndan Aly soltanyň wada berip, onuň gelejekde özüni oňat alyp barjakdygyna kepil geçmegidir. Bu bolsa, birinjiden-ä, Aba serdaryň jogapkärçiligini Aly soltanyň öz boýnuna almagyny aňladýar. Ikinjidenem, Aly soltanyň diňe öz bähbidini aradygyny, Aba serdaryň gozgalaňyny öz peýdasy üçim ulanyandygyny görkezýär. Ol Astrabada baranda, wagtyny biderek ýitirmä, gozgalaň eden türkmenlerden Horezmiň gaznasyna ýygnalmaly salgytlary doly ýygnap alypdyr. Bu işe onuň hut özi baştutanlyk edipdir. Şeýlelikde, ol Aba serdaryň gozgalaňynyň beren miwesini ýeke özi ýygýar. Astrabat türkmenleriniň arasynda öz täsirini güýçlendirip, olary özüniň salgyt töläp ýören raýaty hasap edipdir.

Emma Aba serdaryň hem astrabat türkmenleriniň arasynda abraýy uludy. Oňa diňe okly taýpasy tabyn däldi, eýsem bütin türkmenleriň arasynda, ähli Astrabat welaýatynda ol ykrar edilen baş serkerde hökmünde tanalypdyr.

■ 1557-1558-nji ýyllarda Astrabatda bolan aýgytly söweş

Aly soltanyň gyzylbaşlar bilen Aba serdaryň indiden beýläk özüni ylalaşykly (loýal) alyp barjakdygy barada eden şertnamasy basym bozulýar. Eýýäm 1557-1558-nji ýyllarda Aba serdar Astrabady ýamaşgan gutarnykly suratda basyp alypdyr. Ýerli häkimler bu gezek hem hiç hili garşylyk görkezip bilmändirler. Kazwinden "Aba serdary ýok etmegiň çäresini tapmaly" diýen wezipe bilen bir topar serkerdeleri regulýar goşuna baştutan edip iberipdirler.

Aba serdar gyzylbaşlaryň goşunlary bilen ençeme gezek söweşler edip, yza çekilmäge we ýene-de Aly soltana kömek üçin ýüz tutmaga mejbur bolupdyr.

Abulgazynyň maglumatyna görä, Aly soltan şol wagt 3.000 goşun bilen Astrabada türkmenlerden nobatdaky salgydy ýygnamaga

gelen ekeni we garaşylmadyk ýerdsn Eýran goşunlary bilen ýüzbe-ýüz bolup sataşypdyr. Ol Gürgen kenaryna çekilip, gyssagly goranmaga taýynlanypdyr. Içi çägeli haltalardan, çöküp oturan düýelerden berkitme ýasap, lageriň daşyna hendek gazypdyr. Onuň üç müň esasan pyýada goşunyny gyzylbaşlaryň 12 müň regulýar goşuny gabapdyr. Aly soltan güýjüň deň dældigi zerarly zordan goranyndyr. Diňe gyzylbaş serkerdeleriniň ýaýdanmaçlyk edip, aýgytly herekete geçmezligi we olaryň agzalalygy ony ölümden halas edipdir.

Bu söweşiň gidişi barada we onuň dowamybda Aba serdaryň tutan orny, eden hereketleri barada Abulgazynyň berýän maglumatlary üns bermeklige mynasypdyr.

Söweşiň iň dartgynly pursatynda Aba serdar Aly soltandan öz atlylary bilen gyzylbaş goşunlarynyň arkasyndan (tylyndan) urmaga rugsat bermegini haýyş edýär. Şu rugsady almak üçin Aba serdar Aly soltanyň lagerine ýany bilen 300 sany tanymal adamlardan ybarat atlysyny alyp, ýörite gelýär. Ol lageriň öňündäki açyk sähra meýdana gelip, hemme atlylara atdan düşüp, atlarynyň jylawundan tutup durmagy haýyş edýär we Aly soltan göwnüne hiç hili müňkürlük getirmesin diýip, bir özi onuň huzuryňa barýar.

Aba serdaryň şeýle seresaplylyk etmegi Aly soltandan ätiýajy bolany üçin gerek bolupdyr. Ol özbek hany özüne ynanmaz, Aba serdar dönüklük etjek bolýandyr öýdüp, müňkür bolar diýen niýet bilen bir özi kellesini etegine salyp, Aly soltanyň ýanyna barýar. Aba serdaryň özüni şeýle batyrgaý alyp barmagy netijesinde Aly soltan oňa ynanyndyr we gyzylbaşlaryň arkasyna aýlanyp, çozuş etmegine razylyk beripdir.

Aba serdar öz atlylaryny alyp gidenden soň Aly soltanyň ýakynlary oňa "Sen ýañkyny nähak sypdyrdyň, ol hökman dönüklük eder" diýip igenipdirler.

Aba serdaryň gyzylbaşlaryň arkasyndan hüjüm etmegi örän şowly bolupdyr. Aly soltanyň goşunlary bilen birleşip, Eýran goşunlaryny ýeňipdirler, köp adamlary gylyçdan geçiripdirler, Gürgeniň suwuna müň adam çemesi gark bolupdyr. Aly soltan bilen Aba serdar ummasyz mukdarda olja alypdyrlar. Hasan bek Rumlynyň ýazmagyna görä, süri-süri atlar eýesiz galyp,

jylawlaryny basyp, altyn çayylan eýerlerini ýalpyldadyp, eýeriň aşagyndan salynýan galyň gyzyl teletinden edilen eýerligini lowurdadyp (çepraki), sährada iki ýana gezmeleşip ýördüler.

Özbekleriň alan oljasynyň möçberiniň köpdügini Aly soltanyň diňe öz atbakarlarynyň 700 at ýygnandygy görkezýär. Bu bolsa Aly soltanyň paýyna düşen ähli oljanyň diňe ondan biridi. Ol Aba serdary öldürenlerinden soň hem telim gaýta (1561-1565-nji ýyllarda) Horasana talaňçylykly ýörişler edip, olja ýygnamasyny dowam etdirýärdi.

■ Aba serdaryň ölümi

Aba serdar 1558-nji ýylda gyzylbaşlardan üstün çykandan soň Astrabatda iň bir täsirli ruhany Hoja Muhammediň gyzyny zor bilen alyp gaýdýar. Hoja Muhammediň we onuň atasy Hoja Muzaffaryň bu ýagdaýa gaty namys eden bolmaklary mümkin. Olar gyzyň gullugyna öz hyzmatkärlerini iberipdirler we Aba serdaryň kastyna çykyppyrlar. Bu hyzmatkärler gyz bilen dilleşip, serdary öldürmegi maslahat edipdirler. Aba serdar muny aňypdyr we şol hyzmatkärleriň birnäçesini ýanyna çagyryp: "Siz meni öldürmek barada özara dilleşipsiňiz. Basym meniň gazabyma duçar bolarsyňyz" diýýär.

Hyzmatkärler gorkusyna sandyraşyp, onuň bu eşiden habarynyň galatdygyna ant içipdirler. Olar Aba serdaryň ýanyndan saňnyldaşyp çykanlaryndan soň onuň aýalyna, ýagny şol Astrabatdan alyp gaýdan gyzyna bolan ahwalaty habar beripdirler.

Ýaraly ýolbarsa dönen aýal olara: "Pylan ýerse pylança aty häzirläp goýuň-da, dolanyp geliň, çadyra giribem bu ynanjaň akmakdan dyndaryň" diýip buýruk beripdir. Şol gije hyzmatkärler tabşyryklaryň hemmesini berjaý edip, Aba serdaryň ýatan çadyryna gelipdirler. Garawul diýlip goýlan adamlar başlary bilen keçä dolanyp, uklap ýatyrdylar.

Aba serdaryň kastyna gelen hyzmatkärler kimiň çadyra girip, bu işi bitirmelidigini maslahatlaşanlarynda, Muhyp Aly atly biri ýüregine daş baglap çagyra girýär we serdaryň süýji ukuda

ýatandygyny görüp, gylyjy bilen urup, onuň kellesini alypdyr. Aba serdaryň kellesini hem-de onuň aýal edinen gyzyny alyp, Astrabada gaýdýarlar. Soňra Aba serdaryň kellesini şa Tahmaspa sowgat edip iberipdirler.

Şeýlelikde, halk hereketine serkerdelik eden serdar gaflat ukusynda ýatyrka dönükligiň we dildüwüşügiň pidasy bolupdyr. Aba serdaryň iň soňky gün dildüwşenleriň ähdi-peýmanyna ynanyp, arkaýyn ýatandygy onuň türkmen mahsus bolan sadadan ynanjaň adamdygyny görkezýär.

"Türkmenistanyň taryhyndan materiallar" okuw kitabyndan.

P.S.: Türkmen halkynyň milli gahrymany Aba serdaryň gahrymançylykly ömri we halkymyzyň garaşsyzlygy ugrunda alyp baran göreş ýoly çeper edebiýatda tanymal ýazyjy Annatagan Nurgeldiýewiň "Aba serdar" atly taryhy romanynda şöhlelendi.

Taryhy makalalar